

Joanna Żelazko

Proces prof. Stanisława Gorzuchowskiego przed WSR w Łodzi : z dziejów WiN na ziemi łódzkiej

Pamięć i Sprawiedliwość 1/2, 197-207

2002

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Proces prof. Stanisława Gorzuchowskiego przed WSR w Łodzi. Z dziejów WiN na ziemi łódzkiej

Na przełomie czerwca i lipca 1945 r. odbyła się w Krakowie narada pułkowników: Jana Rzepeckiego, Antoniego Sanojcy, Franciszka Niepokólczyckiego i Ludwika Muzyczki, podczas której ocenili oni sytuację polityczną w Polsce. Doszli do wniosku, że dalsze prowadzenie działalności o charakterze wojskowym jest bezcelowe. Ponadto napływające z zagranicy informacje wskazywały na to, że dotychczasowi zachodni sojusznicy rządu londyńskiego uznają stworzony przez komunistów Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej. Rozwiązanie Rady Jedności Narodowej i ustąpienie delegata rządu na kraj Stefana Korbońskiego oznaczało likwidację władz cywilnych, którym była podporządkowana Delegatura Sił Zbrojnych na Kraj. W związku z tym pełniący funkcję delegata rządu na kraj płk Rzepecki podjął 6 sierpnia 1945 r. decyzję o rozwiązaniu DSZ. Delegatura działała wprawdzie krótko – od 7 maja 1945 r. – ale prężnie. Zorganizowano struktury centralne, podzielono kraj na trzy obszary: centralny, zachodni i południowy, wyznaczono komendantów poszczególnych obszarów i okręgów oraz stworzono zaczątki siatki terenowej.

Decyzja o likwidacji DSZ¹ nie mogła jednak spowodować, że dawni żołnierze podziemia niepodległościowego zostaną bez pomocy i wytycznych. Dlatego uczestnicy narady rozważali możliwość powołania do życia organizacji politycznej, której trzon stanowiłyby zespoły polityczno-doradcze, złożone z osób cywilnych.

Powołaniem takiej organizacji byli również zainteresowani byli żołnierze AK, na których spadły represje. Nie chcieli oni biernie czekać na poczynania przeciwników politycznych, dlatego ponownie grupowali się w oddziałach uznanych przez władze za nielegalne. Prosiли byłych dowódców o pomoc i radę, co powinni robić w nowych okolicznościach. Sytuacja wymagała stworzenia tak zwanych komórek likwidacyjnych, które zajęłyby się wyrabianiem dokumentów dla osób ściganych na dawnych Kresach Wschodnich przez NKWD oraz przetrzucaniem ich w te rejony Polski, gdzie nie były znane ze swej działalności. Środowisko pokadowskie niechętnie ujawniało się, ponieważ ci, którzy odpowiedzieli na wezwania

¹ Płk Rzepecki: *Rozkaz likwidacyjny Delegatury Sił Zbrojnych na Kraj [w:] Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach*, Wrocław 1997, t. 1: *wrzesień 1945–czerwiec 1946*, s. 106–108.

władz do wyjścia z konspiracji, byli najczęściej w niedługim czasie aresztowani. Dlatego żołnierze podziemia byli przekonani, że nie ujawniając się, będą mogli skuteczniej oddziaływać na kształtowanie się opinii publicznej w Polsce, co uznawano za ważne w perspektywie wyborów planowanych w kraju.

2 września 1945 r. na spotkaniu w Warszawie byli przywódcy rozwiązanej DSZ podjęli decyzję o powołaniu do życia nowej ogólnopolskiej organizacji pod nazwą Ruch Oporu bez Wojny i Dywersji „Wolność i Niezawisłość”. Jego uczestnikami byli: płk Jan Rzepecki, płk Antoni Sanojca, płk Janusz Bokszczanin, płk Franciszek Niepokólczycki i płk Jan Szczurek-Cergowski. Prezesem organizacji został płk Rzepecki. Podczas spotkania wyznaczono prezesów poszczególnych obszarów: zachodniego – płk. Szczurka-Cergowskiego i południowego – płk. Sanojcę. Prezesa obszaru centralnego powołano później, gdyż przewidywany na tę funkcję płk Jan Mazurkiewicz został 1 sierpnia 1945 r. aresztowany przez funkcjonariuszy Urzędu Bezpieczeństwa.

W wytycznych programowych za jedyną drogę do zbudowania w Polsce sprawiedliwego ustroju WiN uznał przeprowadzenie wolnych i demokratycznych wyborów do ciał przedstawicielskich. Organizacja rezygnowała z walki zbrojnej, choć gdyby zaszła taka konieczność, gotowa była ją podjąć. W swych działaniach WiN popierał starania o mandaty poselskie dla przedstawicieli opozycji demokratycznej. Żądał, żeby przed wyborami usunięto z kraju funkcjonariuszy NKWD i jednostki armii radzieckiej, a także żeby została wprowadzona wolność prasy i zrzeszania się².

W datowanym na 15 września 1945 r. referacie programowym WiN opracowanym przez Jana Rzepeckiego nowo powstała organizacja została potraktowana jako realizator testamentu Polski podziemnej i AK. Jej celem miało być: przywrócenie wolności obywateli i odzyskanie niezawisłości Polski dzięki zniesieniu monopartyjności, likwidacji polskiej policji politycznej oraz usunięciu radzieckiej. Chciano wprowadzić model demokracji anglosaskiej. Postulowano utrzymanie poprawnych stosunków ze Związkiem Radzieckim. Uważano, że WiN swoją działalność powinien opierać na wewnętrznych siłach w kraju, pod warunkiem unieważnienia postanowień jałtańskich i utrzymania granic wschodnich z 1921 r. Choć powrót do kraju działaczy emigracyjnych wiązał się z groźbą ich aresztowania przez władze komunistyczne, to w pierwszej wersji wytycznych ideowych taki właśnie postulat był głoszony³. W kolejnych deklaracjach winowcy podkreślali, że z powodu rozłamów tworzących się na emigracji do powracających ustosunkowują się pozytywnie, lecz z rezerwą, uzależniając swoją postawę od dalszego ich postępowania.

* * *

Do sprawniej realizacji działań założonych w referacie programowym potrzebne były dobrze zorganizowane struktury terenowe. Ważną rolę musiała od-

² Ostatecznie opracowany program WiN zawarty jest w *Podstawach, wytycznych ideowych i programowych oraz formach organizacyjnych WiN-u z roku 1946* [w:] *ibidem*, t. 2: lipiec 1946–styczeń 1947, s. 196–203 oraz w *Ramowym planie działania WiN do chwili uzyskania niepodległości* [w:] *ibidem*, s. 203–221.

³ *O wolność obywatela i niepodległość państwa (Wytyczne ideowe)* [w:] *ibidem*, t. 1, nr 37, s. 114–118.

grywać w nich Łódź – największe wówczas miasto Polski. W związku z tym w sierpniu 1945 r. przyjechał do Łodzi z Pruszkowa pod Warszawą Kazimierz Grenda⁴ „Gruda”, mianowany przez prezesa Obszaru Centralnego WiN Józefa Rybickiego „Andrzeja” prezesem Okręgu Łódzkiego.

Grenda zatrzymał się u swojego znajomego – prof. Stanisława Gorzuchowskiego⁵. Poznali się oni około pół roku wcześniej w Częstochowie, gdzie profesor mieszkał i pracował. Później spotkali się jeszcze latem 1945 r. w Warszawie. Gorzuchowski, który wykładał w tym czasie geografii gospodarczą w filii warszawskiej Szkoły Głównej Handlowej w Łodzi, pomógł Grendzie znaleźć pracę. Pozytywnie zaopiniował jego podanie o zatrudnienie na Uniwersytecie Łódzkim. Ponieważ Grenda miał zaświadczenie od prof. Eugeniusza Romera stwierdzające, że ukończył studia geograficzne we Lwowie i ma dyplom magisterski, Gorzuchowski wyraził zgodę na objęcie przez niego stanowiska asystenta w katedrze, którą kierował. W tym czasie obaj utrzymywali w tajemnicy fakt, że się znają.

W ramach obowiązków na uczelni Grenda miał jedynie kilka godzin tygodniowo, poza tym pracował w szkole średniej w okolicach Łasku⁶. Ponieważ szkoła, w której uczył, znajdowała się poza Łodzią, nikogo nie dziwiły jego częste podróże. Tak zorganizował sobie zajęcia, że umożliwiało mu to zbieranie informacji w terenie i kontaktowanie się z innymi działaczami WiN. Jednak dzięki temu – przynajmniej początkowo – nie zwracał na siebie uwagi władz bezpieczeństwa i mógł realizować zadania poza Łodzią.

Głównym obowiązkiem Grendy było zorganizowanie na terenie swojego okręgu placówek WiN. Stworzył komendy obwodowe w: Piotrkowie Trybunalskim, Radomsku, Zduńskiej Woli, Częstochowie, Koluśzkach, Tomaszowie Mazowieckim i Łowiczu. Wszystkie one – poza częstochowską – należały do Okręgu Łódzkiego. Komendy te obsadził podporządkowanymi sobie ludźmi. Grenda otrzymywał na tak zwaną „skrzynkę”, czyli adres kontaktowy, instrukcje organizacyjne oraz prasę – między innymi: „Honor i Ojczyznę”, „Polskie Słowo”, „Myśl Niezależną” i „Młodego Demokratę”⁷, które przekazywał do komendantów obwodów, aby mogli je rozpowszechnić. Według instrukcji otrzymanych od niego sporządzali oni również we własnym zakresie ulotki i druki zawierające informacje o bieżącej sytuacji społeczno-politycznej w kraju oraz nawiązujące do zmiany ustroju⁸.

⁴ Kazimierz Grenda (1906–1959) „Gruda”, „Marek”, „Ł-4”, harcerz, członek Szarych Szeregów, żołnierz organizacji niepodległościowych: „Nie”, DSZ i WiN. W tej ostatniej pełnił funkcję prezesa Zarządu Okręgu Łódzkiego. Pracownik naukowy w Szkole Głównej Handlowej w Łodzi. Szerzej zob. G.E. Grabowski (G. Brandszteter), *Wspomnienie o Kazimierzu Grendzie, pierwszym prezesie Zarządu Okręgu WiN w Łodzi*, „Zeszyty Historyczne WiN”, nr 6, 1995, s. 117–122 oraz M. Michalik, *Kazimierz Grenda (1906–1959) [w:] Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny*, Kraków–Warszawa–Wrocław 2002, t. 1, s. 142–145.

⁵ Archiwum Wojsk Łódzowych Filia nr 2 we Wrocławiu (dalej: AWL), Wojskowy Sąd Rejonowy w Łodzi (dalej: WSR w Łodzi), Sr. 8/47, t. 1, k. 7–8, *Protokół przesłuchania podejrzanego z dn. 18 XI 1946 r.*

⁶ *Ibidem*, k. 15, *Protokół przesłuchania podejrzanego z dn. 19 XI 1946 r.*

⁷ Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Łodzi (dalej: IPNŁ), Akta WUBP w Łodzi, 011/1509-1510, t. 1, k. 65, *Postanowienie o wszczęciu obiektowego rozpracowania z dn. 28 III 1951 r.*

⁸ *Ibidem*, k. 187, *Akt oskarżenia z dn. 22 XII 1946 r.*

Konspiratorzy z WiN stworzyli również siatkę wywiadowczą, która miała obejmować szerokie i różnorodne kręgi społeczne. Skłonili do współpracy między innymi Czesława Stachurę – funkcjonariusza WUBP w Łodzi⁹, Halinę Piotrowską – funkcjonariusza Komendy Wojewódzkiej MO w Łodzi¹⁰, a także prof. Stanisława Gorzuchowskiego¹¹ – pracownika naukowego wyższej uczelni. Pozwalało to gromadzić informacje o zróżnicowanym charakterze.

Czesław Stachura dostarczył organizacji wiele ważnych danych – wprost z kartotek UB – dotyczących między innymi osób aresztowanych, warunków, w jakich są przetrzymywani więźniowie, i siatki tajnych informatorów urzędu. Jego dekonspiracja w listopadzie 1946 r. dała jednak początek aresztowaniom w łódzkiej komendzie WiN. Do więzienia trafiły Bronisława i Helena Borowskie, łączniczki pomiędzy komendą łódzką a centralną. Ich mieszkanie przy ul. Piotrkowskiej 200 było punktem kontaktowym dla członków organizacji i miejscem przechowywania nielegalnych gazetek. Razem z nimi sądzony był Jan Uzwiw. Oficjalnie oskarżono go o niepoinformowanie władz o tym, że wiedział o działalności WiN. Władze sądowe skutecznie zataiły jednak przed opinią publiczną, że Uzwiw pełnił funkcję tłumacza w jednostkach kontrwywiadu NKWD w Polsce¹². Dostarczał on przedstawicielom łódzkiego wywiadu WiN informacje o przeprowadzonych i planowanych aresztowaniach wśród członków podziemia niepodległościowego¹³. Oskarżony w tej samej sprawie Stanisław Pisarski był pracownikiem Powiatowego Zarządu Drogowego w Pabianicach i gromadził dla WiN informacje.

Wraz ze Stanisławem Gorzuchowskim zostali osądzeni: Kazimierz Grenda, Zbigniew Zakrzewski¹⁴, Zygmunt Markiewicz¹⁵ i Walenty Zora¹⁶. Aresztowania i intensywne śledztwo prowadzone przez funkcjonariuszy WUBP w Łodzi rozbiły lokalne struktury WiN. Wyroki śmierci orzeczone przez WSR w Łodzi wobec Grendy – prezesa Okręgu Łódzkiego WiN oraz Zakrzewskiego – szefa wywiadu tegoż okręgu, miały dawać władzom pewność, że przywódcy organizacji zostaną wyeliminowani ze społeczeństwa. Z kolei skazany w tej samej sprawie Zygmunt

⁹ Szerzej zob. AWL, WSR w Łodzi, Sr. 821/46 oraz J. Żelazko, *Miłość do „wroga ludu”*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2002, nr 6 (16), s. 76–79; K. Lesiakowski, *Mieczysław Moczar „Mietek”*. *Biografia polityczna*, Warszawa 1998, s. 127–128.

¹⁰ AWL, WSR w Łodzi, Sr. 385/47.

¹¹ A. Zagórski, *Gorzuchowski Stanisław [w:] Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach*, Wrocław 2000, t. 6, cz. 2, s. 199.

¹² IPNŁ, Akta WUBP w Łodzi, 011/1509-1510, t. 2, k. 143, *Akt oskarżenia przeciwko: Borowskiej Helenie, Borowskiej Bronisławie, Pisarskiemu Stanisławowi, Wiśniewskiemu Bogusławowi i Uzwiwowi Janowi*.

¹³ *Ibidem*, Pf 12/2055, t. 1, k. 40, *Protokół przesłuchania Z. Zakrzewskiego z 22 XI 1946 r.*

¹⁴ Zbigniew Zakrzewski (1911–1947) „Bryła”, „F”, „Gruda”, „ZŁ 4” – żołnierz AK, działacz organizacji niepodległościowej WiN. Pełnił funkcję szefa wywiadu Okręgu Łódź WiN. Pracował jako urzędnik Powszechnego Zakładu Ubezpieczeń Wzajemnych w Łodzi.

¹⁵ Zygmunt Markiewicz (1901–?) – żołnierz AK, działacz organizacji niepodległościowej WiN, prezes PSL dzielnicy Łódź-Południe.

¹⁶ Walenty Zora (1901–?) vel Kowal Józef, „Jan” – st. sierż. KOP, więzień obozu sowieckiego w Ostaszku, komendant obwodu AK w Pabianicach, więzień niemieckiego rozszerzonego więzienia policyjnego na Radogoszczu w Łodzi, działacz organizacji niepodległościowej WiN. Naczelnik Powiatowego Urzędu Repatriacyjnego w Pabianicach.

Markiewicz był członkiem PSL. Nagłośnienie tego faktu w dobie walki politycznej komunistów z ludowcami stanowiło korzystny argument uzasadniający tezę o wrogiej działalności stronnictwa mikołajczykowskiego i jego powiązaniach z podziemiem. Do zakładu karnego trafił także Walenty Zora, komendant obwodu WiN w Pabianicach, człowiek karany przez sowiecką i niemiecką policję za swoje zaangażowanie w walkę o niepodległość ojczyzny¹⁷.

Rozpracowując struktury łódzkiego WiN, funkcjonariusze UB aresztowali Halinę Piotrowską i Stanisława Łuczaka. Obydwoje byli funkcjonariuszami Komendy Wojewódzkiej MO w Łodzi. Łuczak gromadził meldunki i raporty dotyczące milicjantów, przeciwko którym prowadzono sprawy dyscyplinarne, a Piotrowska przekazywała je Zakrzewskiemu. Dostarczała również odpisy tajnych dokumentów, trafiających do kancelarii głównej komendy. Dane te mogły być wykorzystane w przyszłości przy ewentualnych próbach nakłaniania niektórych milicjantów do współpracy z podziemiem niepodległościowym.

* * *

W kręgu działaczy i współpracowników WiN nie mogło zabraknąć także przedstawicieli inteligencji. Dostarczali wielu interesujących informacji specyficznych dla tego środowiska, a jednocześnie oddziaływali na poglądy młodego pokolenia. W gronie członków WiN w Łodzi znalazł się naukowiec – człowiek z ustabilizowaną pozycją zawodową, który oprócz wolności ryzykował całą swoją dotychczasową karierę.

Stanisław Gorzuchowski, syn Ksawerego i Heleny z Wojtykiewiczów, urodził się 6 czerwca 1899 r. w Wilnie. Pochodził z polskiej rodziny urzędniczej. Został wychowany w tradycjach patriotycznych. Już jako młody człowiek brał czynny udział w życiu politycznym – od 1917 r. do 1924 r. należał do PPS. Jak zeznał w śledztwie, później już nigdy nie należał do żadnej partii, przynajmniej w sposób formalny¹⁸. Służbę wojskową odbywał w 13. pułku ułanów z Ciechanowa w latach 1918–1920, uczestniczył w wojnie polsko-bolszewickiej¹⁹.

W Wilnie ukończył szkołę powszechną oraz średnią. Po zakończeniu służby wojskowej wyjechał do Warszawy i podjął studia w Szkole Głównej Handlowej. W latach 1924–1927 studiował na Uniwersytecie im. Stefana Batorego w Wilnie, na kierunku geografia. Od 1926 r. podjął pracę asystenta w katedrze geografii na SGH oraz prowadził samodzielne wykłady w Szkole Nauk Politycznych w Wilnie i Warszawie. Po uzyskaniu w 1927 r. dyplomu magistra pogłębiał w latach 1929–1931 swoją wiedzę z zakresu geografii kolonialnej w Instytucie Kolonialnym w Paryżu i Algierze²⁰, a następnie w sposób praktyczny, podczas wyprawy

¹⁷ IPNŁ, Akta WUBP w Łodzi, 011/1509-1510, t. 1, k. 66–74, *Postanowienie o wszczęciu obiektowego rozpracowania z dn. 28 III 1951 r.*

¹⁸ AWL, WSR w Łodzi, t. 1, k. 11, *Protokół przesłuchania podejrzanego z 18 XI 1946 r.*

¹⁹ W życiorysie opublikowanym w: *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach*, Wrocław 2000, t. 6, cz. 2: *Cztery Zarządy Główne WiN przed sądami PRL: noty biograficzne ważniejszych postaci wymienionych w tomach I–VI*, oprac. A. Zagórski, s. 199 podano, że wstąpił do wojska w 1916 r., w *Protokole przesłuchania podejrzanego z 18 XI 1946 r.* – rok 1918. Ta data wydaje się bardziej prawdopodobna.

²⁰ Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego (dalej: AUŁ), Akta osobowe, 699, *Życiorys S. Gorzuchowskiego*.

geograficznej do masywu górskiego Ruwenzori w Ugandzie, w latach 1938–1939. Wraz z antropologiem Edwardem Lothem, botanikiem Tadeuszem Wiśniewskim oraz alpinistami Tadeuszem Bernadzikiewiczem i Tadeuszem Pawłowskim zdobył osiem szczytów w tym paśmie górskim, w tym trzy dotychczas nieznan²¹.

Po powrocie do kraju związał się z Uniwersytetem Warszawskim. Tam właśnie napisał pracę, a następnie w roku 1933 zdał egzamin doktorski. Stopień doktora habilitowanego uzyskał w 1937 r. Do września 1939 r. wykładał geografię gospodarczą i antropologię²².

W chwili wybuchu drugiej wojny światowej wyjechał z Warszawy i udał się do Lublina. Tam zgłosił się do punktu zbornego i został wcielony do wojska. Po 17 września podzielił los wielu żołnierzy oddziałów znajdujących się we wschodniej części Polski. W krótkim czasie dostał się wraz ze swoim oddziałem do niewoli radzieckiej i został internowany w obozie dla żołnierzy polskich pod Kownem. Po zaledwie dwutygodniowym w nim pobycie został z niego zwolniony i wyjechał do Wilna. Ponieważ przed rozpoczęciem działań wojennych był mieszkańcem stolicy, uzyskał zgodę władz radzieckich na przejazd na tereny okupowane przez Niemców²³.

Gorzuchowski – podobnie jak inni ludzie nauki – mimo trwającej wojny nie był obojętny wobec inicjatyw polskich władz podziemnych w sprawie kształcenia młodzieży. Dlatego przyjął zaproszenie znajomych profesorów i naczelnika ds. szkolnictwa Zarządu Miejskiego Warszawy Kazimierza Piernackiego na zebranie kadry stołecznych szkół wyższych. Z ramienia władz Polski podziemnej organizatorem tych działań był późniejszy minister oświaty w Tymczasowym Rządzie Jedności Narodowej Czesław Wycech²⁴. Podczas spotkania omówiono stronę organizacyjną powoływanych do życia tajnych szkół wyższych. Prof. Gorzuchowski podjął się zorganizowania i prowadzenia Wyższej Szkoły Nauk Kolonialnych. Został wyznaczony na jej kierownika, którą to funkcję pełnił aż do wybuchu powstania warszawskiego. Celem szkoły było przygotowanie kadry, która byłaby zdolna w przyszłości zająć się sprawami kolonialnymi. Większość słuchaczy instytutu stanowili członkowie radykalnej pravicowej organizacji „Miecz i Pług”²⁵. Poza tym naukę podjęli tam między innymi członkowie PPS i Związku Strzeleckiego. W dostępnej literaturze przedmiotu nie ma danych na temat istnienia wspomnianej szkoły, jednak informacje takie podał profesor w zeznaniach składanych podczas śledztwa oraz w ankiecie personalnej znajdującej się w dokumentacji Uniwersytetu Łódzkiego²⁶.

²¹ H. Zins, *Afryka i Europa. Od piramid egipskich do Polaków w Afryce Wschodniej*, Warszawa 2001, s. 197.

²² *Ibidem*.

²³ AWL, WSR w Łodzi, t. 1, k. 11, *Protokół przesłuchania podejrzanego z 18 XI 1946 r.* oraz IPNŁ, Akta WUBP w Łodzi, 12/2055, t. 1, k. 104–105, *Protokół przesłuchania podejrzanego z 18 XI 1946 r.*

²⁴ AWL, WSR w Łodzi, t. 1, k. 11, *Protokół przesłuchania podejrzanego z 18 XI 1946 r.*

²⁵ Szerzej na temat tej organizacji zob. B. Chrzanowski, „Miecz i Pług”: *Zjednoczone Organizacje Ruchu „Miecz i Pług” na Pomorzu w latach okupacji niemieckiej 1939–1945*, Toruń 1997.

²⁶ Zob. np. W. Bartoszewski, *Tajne studia uniwersyteckie w Polsce pod okupacją niemiecką (1939–1945)*, „Bibliotekarz” 1964, nr 11, s. 322–330; S. Damer, *Tajne szkoły akademickie w Warszawie*, „Pokolenia” 1967, nr 1, s. 41–53; W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich w latach 1940–1944*, Poznań 1946; J. Kaźmierska, *Szkolnictwo warszawskie w latach 1939–1944*,

Gorzuchowski realizował się nie tylko w pracy dydaktycznej. Od 1942 r. działał również w nielegalnej organizacji niepodległościowej pod nazwą Związek Strzelecki, pod dowództwem płk. Józefa Tunguza-Zawiślaka. Pełnił w niej funkcję referenta kulturalno-oświatowego przy Komendzie Głównej związku²⁷. Do sierpnia 1944 r. zajmował głównie prowadzeniem na różnorodnych kursach wykładów z geografii oraz angażował wykładowców socjologii. Podjął się zadań, w których mógł najlepiej wykorzystać posiadaną wiedzę. Poza tym wspomniane kursy miały nie tylko dostarczać młodzieży wiadomości merytorycznych, ale również wychowywać młode pokolenie w duchu patriotyzmu.

1 sierpnia 1944 r. z rozkazu płk. Tunguza-Zawiślaka udał się na Pragę, a stamtąd pojechał na Mokotów. Nie zdążył już wrócić – na Mokotowie zastał go wybuch powstania warszawskiego. Po trzynastodniowych walkach udało mu się wraz z dwoma kolegami wydostać z okupowanej stolicy. Zatrzymał się w Zalesiu pod Warszawą, a następnie wyjechał do Częstochowy. Tam zamieszkał do 16 stycznia 1945 r., kiedy do miasta wkroczyła Armia Czerwona i Wojsko Polskie. W Częstochowie znów zajął się tajnym nauczaniem – zorganizował Wyższą Szkołę Handlową i został jej kierownikiem naukowym²⁸.

Kilka tygodni po zakończeniu drugiej wojny światowej Gorzuchowski powrócił do Warszawy. Ponownie zajął się pracą dydaktyczną. Od 1 października 1945 r. rozpoczął pracę na Wydziale Geografii Uniwersytetu Łódzkiego²⁹ oraz w filii warszawskiej Szkoły Głównej Handlowej w Łodzi. Początkowo mieszkał jeszcze w stolicy i dojeżdżał na zajęcia do Łodzi, dopiero w październiku 1946 r. przeniósł się tam na stałe. Zamieszkał przy ul. Narutowicza 75 b.

W listopadzie 1945 r. prof. Gorzuchowski wstąpił do WiN, zwerbowany przez Józefa Rybickiego – prezesa Obszaru Centralnego WiN. Na potrzeby konspiracyjne przyjął pseudonim „Salwator”. Działał w podziemiu do 10 listopada 1946 r., do chwili aresztowania. Jego głównym zadaniem było zbieranie informacji w swoim środowisku oraz przygotowywanie ekspertyz naukowych. Uzyskane wiadomości przekazywał – w formie pisemnej – Zbigniewowi Zakrzewskiemu „Bryle” – szefowi wywiadu Okręgu Łódzkiego WiN³⁰. Opracowania te zawierały informacje dotyczące sytuacji społeczno-politycznej w Polsce oraz nastrojów wśród młodzieży akademickiej w Łodzi³¹.

Warszawa 1980; *Niezwyknięta szkoła. Tajne nauczanie w czasie okupacji na terenie Okręgu Szkolnego Warszawskiego*, Warszawa 1947; T. Wojeński, *Organizacja tajnego nauczania w okresie okupacji*, s. 9–23; C. Wyczech, *Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji 1939–1944*, Warszawa 1964.

²⁷ Związek Strzelecki był kontynuacją przedwojennego piłsudczykowskiego związku o tej samej nazwie. W czasie okupacji podporządkował się AK. Ostatnim przedwojennym komendantem był płk Józef Tunguz-Zawiślak.

²⁸ AWL, WSR w Łodzi, Sr. 8/47, t. 1, k. 10, Własnoręcznie spisane zeznanie prof. S. Gorzuchowskiego z listopada 1946 r.

²⁹ AUŁ, Akta osobowe, 699, Życiorys S. Gorzuchowskiego.

³⁰ Zob. M. Michalik, *Zbigniew Zakrzewski (1917–1947) [w:] Konspiracja i opór społeczny...*, s. 548–551 oraz *idem, Zbigniew Zakrzewski „Bryla” (Szkic biograficzny)*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” nr 7, 1995, s. 41–57.

³¹ IPNŁ, Akta WUBP w Łodzi, Pł 12/2055, t. 1, k. 76, *Protokół przesłuchania podejrzanego-oskarżonego Stanisława Gorzuchowskiego z 3 XII 1946 r.*

Oprócz prowadzenia pracy dydaktycznej oraz naukowej prof. Gorzuchowski od kwietnia do listopada 1946 r. był członkiem Mieszanej Komisji Delimitacyjnej Polsko-Radzieckiej, która zajmowała się wyznaczaniem granicy wschodniej. Profesor pracował na odcinku od miejscowości Krynki w kierunku północnym aż do Suwałk jako przewodniczący odcinka VI. W tym czasie musiał cieszyć się jeszcze zaufaniem władz, gdyż w przeciwnym razie nie otrzymałby tak odpowiedzialnego zadania. Wykonując powierzone mu obowiązki, miał dostęp do materiałów stanowiących tajemnicę państwową. Mógł również swobodnie przekraczać granicę na wyznaczonym odcinku i poruszać się w strefie nadgranicznej, co było szczególnie atrakcyjne z punktu widzenia służb wywiadowczych WiN. Od listopada 1945 r. do czerwca 1946 r. przekazywał wywiadowi WiN dokumenty: wewnętrzne instrukcje i zarządzenia komisji, jej skład, a także skład osobowy i rozlokowanie polskich jednostek wojskowych na granicy z ZSRR³². Te ostatnie informacje mogły być szczególnie przydatne do przerzucania byłych oddziałów poakowskich z dawnych Kresów Wschodnich na Białostoczyznę.

Do zatrzymania prof. Gorzuchowskiego doszło po wcześniejszych aresztowaniach członków WiN. Zeznania złożone przez Czesława Stachurę i siostry Borowskie spowodowały, że w ich mieszkaniu przy ul. Piotrkowskiej został założony „kocioł”. Funkcjonariusze UB aresztowali wtedy między innymi Kazimierza Grendę³³. Kilka dni później, 18 listopada 1946 r. – na podstawie jego zeznań i zebranych wcześniej przez Urząd Bezpieczeństwa informacji – zatrzymano również prof. Gorzuchowskiego.

W śledztwie profesor początkowo zaprzeczał, że znał Grendę jeszcze przed jego zatrudnieniem na Wydziale Geografii UŁ. W czasie przesłuchań ujawniono jego rolę w przekazywaniu informacji o rozlokowaniu wojska na granicy polsko-radzieckiej, a także innych danych, w których posiadanie wszedł, będąc członkiem Komisji Delimitacyjnej. Pośród różnorodnych dokumentów winowskich przejętych przez UB znalazły się również opracowania dotyczące sytuacji gospodarczo-politycznej w Polsce, napisane przez prof. Gorzuchowskiego na potrzeby działalności politycznej WiN za granicą³⁴.

Okazało się również, że był on obserwowany na uczelni. W materiałach UB znajduje się donos napisany przez studentkę, ukrywającą się pod pseudonimem „Nieugięta”, w którym wyraziła ona swoją pochlebną opinię o sposobie prowadzenia przez profesora wykładów, ale jednocześnie skrytykowała jego zachowanie wobec studentów³⁵.

Śledztwo trwało wprawdzie dość krótko, ale było intensywne. Funkcjonariusze służby bezpieczeństwa bowiem sprawnie zebrali wystarczającą liczbę dowodów na antypaństwową działalność oskarżonych. Rozprawa odbyła się 13 stycznia 1947 r. w siedzibie Wojskowego Sądu Rejonowego w Łodzi. Obrońcami byli adwokaci: Jan Moskwa, Józef Litwin, Ignacy Bara i Ludwik Szczerbiński. Dwa dni później – 15 stycznia – sąd w składzie: ppłk Bronisław Ochnio (przewodni-

³² AWL, WSR w Łodzi, Sr. 8/47, t. 1, k. 189, *Akt oskarżenia z 22 XII 1946 r.*

³³ *Ibidem*, k. 1, *Akt zatrzymania.*

³⁴ *Ibidem*, t. 3.

³⁵ IPNŁ, Akta WUBP w Łodzi, Pf 12/2055, t. 1, k. 170, *Agenturalne doniesienie z 19 VI 1948 r.*

czący rozprawy), por. Wacław Bohatyrewicz (członek sądu) i kpt. Anna Landau (ławnik) wydał wyrok w sprawie kierownictwa Okręgu Łódź WiN.

Profesor Gorzuchowski został skazany na pięć lat pozbawienia wolności z utratą praw publicznych i obywatelskich praw honorowych na dwa lata za przynależność do nielegalnej organizacji WiN. Odpowiadał również za działanie na szkodę państwa – przekazywanie dokumentów stanowiących tajemnicę państwową. W tej samej sprawie zostali skazani: Kazimierz Grenda i Zbigniew Zakrzewski – obaj na karę śmierci, Zygmunt Markiewicz i Walenty Zora na 10 lat pozbawienia wolności³⁶.

Najwyższy Sąd Wojskowy w Warszawie decyzją z 28 lutego 1947 r. zastosował wobec Kazimierza Grendy ustawę o amnestii³⁷ i zmniejszył orzeczoną karę śmierci do 15 lat pozbawienia wolności. W stosunku do pozostałych skazanych sąd utrzymał wyrok w mocy.

Rozbicie I Zarządu Głównego WiN oraz struktur lokalnych w Okręgu Łódzkim zostało wykorzystane do kształtowania w opinii społeczeństwa negatywnego stosunku do organizacji podziemnych. W artykułach prasowych pojawiły się relacje z rozpraw i fragmenty zeznań Jana Rzepeckiego i Antoniego Sanojcy³⁸. Lokalna prasa sporo uwagi poświęciła procesowi sióstr Borowskich, Pisarskiego i Uzwijsa³⁹. W relacjach dotyczących procesu komendy Okręgu Łódzkiego WiN główny nacisk położono na fakt, że Grenda i Gorzuchowski byli pracownikami Uniwersytetu Łódzkiego, ludźmi wykształconymi, którzy rzekomo za pieniądze prowadzili działalność skierowaną przeciwko ludowej ojczyźnie. Markiewicz zaś swoim postępowaniem potwierdzał – zdaniem władz – wrogie nastawienie PSL do panującego ustroju⁴⁰.

Sprawa prof. Gorzuchowskiego nie mogła pozostać niezauważona w środowisku naukowym oraz na Uniwersytecie Łódzkim. Omówiono ją na posiedzeniu

³⁶ M.R. Bombicki, *AK i WiN przed sądami specjalnymi*, Poznań 1993, s. 212–218; *Proces Zarządu Okręgu Łódzkiego WiN w styczniu 1947 r. (najważniejsze dokumenty)*, oprac. M. Michalik, „Zeszyty Historyczne WiN-u” nr 7, 1995, s. 211–226; *III Zarząd Główny WiN. Akt oskarżenia [w:] Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach*, Wrocław 1999, t. 6, cz. 1, s. 313–433; *Wyrok Wojskowego Sądu Rejonowego w Warszawie z dnia 27 grudnia 1947 r. Znak akt Sr. 1476/47 [w:] ibidem*, s. 433–476.

³⁷ DzU, rok 1947, nr 20, poz. 78.

³⁸ *W służbie obcego wywiadu. Członkowie komendy WiN-u zeznają przed sądem w Warszawie*, „Dziennik Łódzki”, 9 I 1947; *Członkowie Głównej Komendy WiN*, „Dziennik Łódzki”, 14 I 1947; *Dalsze zeznania oskarżonych ujawniają szczegóły zbrodniczej działalności głównej komendy WiN*, „Dziennik Łódzki”, 16 I 1947.

³⁹ *Członkowie wywiadu WiN na ławie oskarżonych*, „Głos Robotniczy”, 14 II 1947; *Wyrok na szpiegów z WiN*, „Głos Robotniczy”, 19 II 1947; *Łączniczka szefa wywiadu WiN – Zakrzewskiego przed sądem*, „Dziennik Łódzki”, 10 II 1947; *Współpracownicy szefa wywiadu WiN – Zakrzewskiego skazani*, „Dziennik Łódzki”, 20 II 1947.

⁴⁰ *Najemni oszczercy, szpiegzy i dywersanci. Łódzki sztab WiN – współpracujący z PSL – stanął przed sądem*, „Głos Robotniczy”, 14 I 1947; *Wyrok na łódzki sztab WiN-u. Dwa wyroki śmierci*, „Głos Robotniczy”, 17 I 1947; *Wyrok na szpiegów z WiN*, „Głos Robotniczy”, 19 I 1947; *Komenda WiN w Łodzi zlikwidowana*, „Dziennik Łódzki”, 31 XII 1946; *Wyroki śmierci i długoletniego więzienia zapadły w procesie łódzkiej komendy WiN-u. Profesor Gorzuchowski skazany na 5 lat więzienia*, „Dziennik Łódzki”, 16 I 1947; *Siostrzeniec Walerego Sławka i profesor Uniwersytetu Łódzkiego w komendzie łódzkiej organizacji WiN*, „Głos Ludu”, 15 I 1947; *Wyrok w procesie łódzkiej komendy WiN*, „Głos Ludu”, 16 I 1947.

Senatu Akademickiego uczelni. Rektor prof. Tadeusz Kotarbiński zreferował znane mu informacje oraz rozmowę, którą odbył z aresztowanym w więzieniu przy ul. Sterlinga w Łodzi⁴¹.

Sprawa aresztowania Gorzuchowskiego powróciła na forum obrad Senatu UŁ dwa miesiące później. W związku z tym, że 22 lutego 1947 r. Sejm Ustawodawczy ogłosił ustawę o amnestii i wielu więźniom politycznym zmniejszono wyroki, zaistniała możliwość starania się o złagodzenie kary. Senat uczelni na posiedzeniu, które odbyło się w marcu tego roku, jednogłośnie podjął uchwałę, aby zwrócić się do Wojskowej Prokuratury Rejonowej w Łodzi z prośbą o zastosowanie wobec prof. Gorzuchowskiego prezydenckiego aktu łaski⁴². Rektor UŁ wystosował prośbę do prezydenta Bolesława Bieruta⁴³. Podkreślając rolę i zasługi profesora jako jednego z nielicznych w Polsce specjalistów w dziedzinie antropogeografii, cieszącego się sławą o międzynarodowym znaczeniu, oraz autora 24 prac naukowych⁴⁴, wnioskował o przedterminowe zwolnienie go z więzienia.

Równocześnie jednak ze względu na orzeczony prawomocny wyrok oraz długoterminowe odbywanie kary władze uczelni – zgodnie z obowiązującymi przepisami – zadecydowały o zwolnieniu prof. Gorzuchowskiego z dniem 11 marca 1947 r. z obowiązków pełnionych na Uniwersytecie Łódzkim⁴⁵.

Los profesora nie był obojętny także studentom. Młodzież uniwersytecka wysłała do Bolesława Bieruta prośbę o zwrócenie mu wolności. Pod pismem zebrano trzy tysiące podpisów studentów różnych kierunków i roczników Uniwersytetu Łódzkiego. Ten spontaniczny akt odwagi ze strony młodych ludzi, którzy nie obawiali się wstawić za napiętnowanym przez władze wykładowcą i jednocześnie działaczem nielegalnej organizacji niepodległościowej, wart jest szczególnej uwagi⁴⁶.

⁴¹ AUŁ, Protokoły posiedzeń Senatu Akademickiego UŁ 1945/46–1949/50, *Protokół nr 5 z dn. 9 stycznia 1947 r.* W biografiach autorstwa Małgorzaty Jakubiak oraz Jana Woleńskiego nie ma potwierdzenia informacji o interwencjach prof. Kotarbińskiego w Urzędzie Bezpieczeństwa w sprawie prof. Gorzuchowskiego lub studentów UŁ aresztowanych za działalność antypaństwową.

⁴² *Ibidem*, *Protokół nr 8 z dn. 5 marca 1947 r.*

⁴³ AWL, WSR w Łodzi, Sr. 8/47, t. 2, k. 292, *Do Prezydenta Krajowej Rady Narodowej ob. Bolesława Bieruta.*

⁴⁴ S. Gorzuchowski jest autorem m.in. publikacji: *Państwa Wschodnio-Bałtyckie (Litwa, Łotwa, Estonia)*, Warszawa 1933; *Półwysep Apeniński*, Warszawa 1937, t. 4, cz. 2; *Półwysep Iberyjski (Hiszpania i Portugalia)*, Warszawa 1933.

⁴⁵ AUŁ, Akta osobowe, 699, Życiorys S. Gorzuchowskiego.

⁴⁶ Wspomniany dokument warto przytoczyć w całości: „Młodzież akademicka Uniwersytetu Łódzkiego przyłącza się do petycji Senatu Akademickiego UŁ – prosi obywatela Prezydenta o skorzystanie z prawa łaski w stosunku do wykładowcy antropogeografii i geografii gospodarczej Polski na UŁ, prof. dr. Stanisława Gorzuchowskiego, skazanego wyrokiem Rejonowego Sądu Wojskowego w Łodzi na 5 lat więzienia. Umożliwienie prof. Gorzuchowskiemu powrotu do normalnej pracy będzie miało dla naszej uczelni poważne znaczenie. Obecnie młodzież akademicka napotyka na duże trudności w studiach na skutek nieobsadzenia katedry antropogeografii i geografii gospodarczej Polski. My – młodzież akademicka UŁ – jesteśmy przekonani, że obywatel Prezydent ustosunkuje się pozytywnie do naszej prośby i aktem łaski pozwoli wrócić prof. dr. Gorzuchowskiemu do normalnego życia i naprawić popełnione błędy przez twórczą pracę naukową i intensywną działalność pedagogiczną na UŁ. Prośba niniejsza jest poparta trzema tysiącami dobrowolnie złożonych podpisów” – AWL, WSR w Łodzi, Sr. 8/47, t. 2, k. 293, *Do Prezydenta RP obywatela Bolesława Bieruta, 5 marca 1947 r.*

Profesor Gorzuchowski ze swej strony wnioskował o udzielenie mu warunkowej przerwy w odbywaniu kary ze względu na pogarszający się stan zdrowia. Pismo w tej sprawie trafiło do prokuratora Czesława Szpądrońskiego, ówczesnego szefa Wydziału Karnego Departamentu Służby Sprawiedliwości MON. Ten zwrócił się do łódzkiej Prokuratury Rejonowej o nadesłanie opinii i orzeczenia lekarskiego dotyczącego Gorzuchowskiego⁴⁷. Podjęte starania nie przyniosły jednak oczekiwanego rezultatu. W aktach nie ma niestety dokumentacji medycznej, dlatego nie można stwierdzić, jak został oceniony stan zdrowia profesora. Ostatecznie władze sądowe wydały decyzję, że może on nadal odbywać karę, pozostał więc w więzieniu. Możliwe, że odmowę tę potraktowano jako „karę dodatkową”, Gorzuchowski bowiem nie doczekał końca wyroku. Zmarł we Wronkach 22 marca 1948 r. na zapalenie płuc⁴⁸.

Joanna Żelazko (ur. 1973) – historyk, absolwent Uniwersytetu Łódzkiego. Zajmuje się problematyką powojennej konspiracji niepodległościowej oraz funkcjonowaniem wymiaru sprawiedliwości w okresie stalinowskim. Publikowała na łamach „Biuletynu Okręgowej KŚZpNP w Łodzi” oraz „Biuletynu Instytutu Pamięci Narodowej”. Jest autorką biogramów w wydawnictwie *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny* (Kraków–Warszawa–Wrocław 2002). Pracuje w Oddziale Biura Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi.

⁴⁷ *Ibidem*, t. 2, k. 337, *Do Szefa Wojskowego Sądu Rejonowego w Łodzi*, 3 czerwca 1947 r.

⁴⁸ *Ibidem*, t. 2, k. 362, *Do Wojskowego Sądu Rejonowego w Łodzi*, 6 kwietnia 1948 r.